

Kovács Edina

Debreceni Egyetem

Tanár(nő)kép a rendszerváltás előtt és után¹

A társadalmi nemek és az oktatás kérdésével foglalkozó kutatók (Smulyan 2006; Gaskell 2006) vizsgálatai azt bizonyítják, hogy a média által közvetített tanárkép olyan kulturális konstrukció, amely egyértelműen nemekhez kötött, alakulására hatással vannak a társadalmi nemekhez kötődő sztereotípiák. A biológiai nemük szerint férfi tanárokhoz nagy arányban és jellemzően „férfias”, a biológiai nemük szerint női tanárokhoz pedig „nőies” értékek kapcsolódnak. Ez a magyar médiában is hasonlóan alakul. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a rendszerváltás előtti és utáni időszakban mutatkozik-e különbség a médiában a tanári szerep és a társadalmi nemi sztereotípiák összekapcsolódásában. Az elemzés során a *Szomszédok* című szappanopera első, rendszerváltás előtti, 1987-es évfolyamát, illetve az utolsó, a rendszerváltás után készült, 1999-es évadát vizsgálom. Arra kerestem választ, hogy az 1987-e reprezentáció tükrözi-e a szocializmus – az ideológia szintjén – egyenlőségre törekvőbb nőképét, és változik-e ez az 1999-es évfolyamban, s ha igen, milyen irányban, vagy – a rendszertől függetlenül – azonosak-e a sorozatban megfogalmazódó elvárások.

Szerepek és identitás(ok)

A posztmodern szubjektumfelfogása szerint a tanári identitás – ahogyan minden, társadalmi szerepeinket, cselekvési lehetőségünket meghatározó identitás – kulturális konstrukció. E konstrukciók legfőbb funkciója, hogy „az általános tudáskészlet bizonyos szerepeit közvetítik. Az egyes ember az általa képviselt szerepek kapcsán a társadalom objektívált tudásának bizonyos területeivel is kapcsolatba kerül, és pedig nem csupán a szó szorosabb, kognitív értelmében, hanem a normák, értékek, sőt érzések ’tudásának’ értelmében is” (Berger és Luckmann 110). Az identitás konstruktivista szemlélete meglehetősen távol áll a magyar pedagógusszerep-elméletek és neveléstudományi kutatások általános megközelítésétől: ezekben általában a szerep viszonylag szűk szociálpszichológiai definícióját fogadják

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta.

el.² A szakirodalomban leggyakoribb meghatározások tartalmilag megegyeznek a Buda Béla által felsorolt jellemzőkkel: a szerep a társadalmi szerkezethez kapcsolódó fogalom, az elfoglalt pozíciókhoz tartozó szabályrendszer; megszabja a pozíciót betöltő személy viselkedését, illetve a partnerek viselkedését az interakció során. E szerepek – adott feltételek mellett – összefüggő viselkedésmoделleket írnak elő (Buda 53-57).

Ez a felfogás általában azt eredményezi, hogy a szakirodalom a tanári szerep megvalósításának módját, az elvárt tulajdonságokat egy minden szempontból homogén tanárképet alapul véve vizsgálja. Amikor pedig a nemek szerinti eltéréseket is figyelembe veszi, akkor az esszencialista nem-felfogás keretén belül maradva, olyan állításokat fogalmaz meg, mint például Zrinszky, aki szerint jellemző, hogy a nők „nagyobb súlyt helyeznek a tanulókkal való személyes kapcsolatok minőségére, és szerepkészletükben gyakran dominál az 'anyahelyettes' szerepe” (Zrinszky 13). Emellett – folytatja Zrinszky –, inkább meghatározó a nők számára az „intenzívebb érzelmi töltés, kötődés és ennek igénylése, bizonyos fokig jellemzőbb rájuk a gyerekek gondolatai, érzelmei iránti érdeklődés”. Zrinszky hozzáteszi: „a férfiak számára inkább az oktatási folyamat sikere a meghatározó” (u.o.13.). Nem merül fel ugyanakkor a kérdés, hogy vajon honnan erednek, hogyan alakulnak ki ezek a szerepelvárások és megvalósítási módok.

Az előbbiekkal szemben Thun – a konstruktivista felfogást követve – nem csupán leírja a tanári és a társadalmi nemi identitás viszonyát, de kísérletet is tesz annak elemzésére. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a tanári szerep alakulásakor „a szociális erő, a státusz és a hatalom kérdése” feltétlenül tanulmányozandó, mivel ezek azok a tényezők, amelyek a női identitásban háttérbe szorúlnak (Thun 636). Hasonló eredményre jut Weiner, aki azt is megjegyzi, hogy noha az iskolák társadalmi entitások, így sem a „női”, sem a „férfi” tanári szerepekben nincs semmi „természettől adott” (*natural*)³, a kutatók és az oktatás irányítói „makacsul” (*stubbornly*) semmibe veszik a társadalmi nemi jellegzetességeket a tanítással kapcsolatban (Weiner 279).

Abból kiindulva, hogy mind a tanári, mind a társadalmi nemi szerep kulturális konstrukció, feltételezhetjük, hogy az egyén identitásalakulása során e konstrukciók hatással vannak egymásra. Ha például bizonyos elvárások mindkét szereppel kapcsolatban megjelennek, akkor a megvalósítás során – az elvárások kettős ereje miatt – az egyén számára lényegesen kisebb

² Zrinszky László szerint például „a szerep mint szociális kategória azoknak a szociális előírásoknak (elvárásoknak) az együttese, melyeket az egyén státusa, vagyis a szociális rendszerben elfoglalt helye határoz meg” (Zrinszky 1994: 8).

³ Az idézett szövegnek nincs magyar fordítása, így zárójelben megadom a kifejezések eredeti, angol változatát.

az egyéni szabadság, a választási lehetőség. Mivel az identitást erősen meghatározza a reprezentáció, amely a maga sajátos viszonyaival azt is lényegesen befolyásolja, hogy bizonyos identitások hogyan jelennek, jelenhetnek meg (Hall 1997), így érdemes a társadalmi nemi és a tanári szereppel kapcsolatos reprezentációkat és ezek kapcsolatát vizsgálat tárgyává tenni. E társadalmi reprezentációk megjelenésének egyik fontos terepe a média. Az amerikai kutatások például azt állapítják meg, hogy a férfi tanárok a népszerű irodalomban és a filmekben szinte kivétel nélkül hősök, akik készek a kockázatvállalásra, sőt, a középszerű konvenciókkal szemben az ellenszegülésre is – az amerikai férfi tanárok tapasztalata pedig, hogy hibaként róják fel nekik, ha nem elég maszkulin a viselkedésük (Kovács 2011).

Tanulmányomban a *Szomszédok* (Magyar Televízió, 1987-1999) című tévésorozat tanári reprezentációit elemzem, mivel a több éven át gyártott sorozat lehetőséget ad arra, hogy első, 1987-es és utolsó, 1999-es évfolyamának tartalomelemzését összevetve a tanárkép időbeli változását is vizsgáljuk. Mutatkozik-e különbség az 1989-es rendszerváltozás előtt és azt követően a tanári szerep és a nemi sztereotípiák összekapcsolódásában?

A nőkhöz kötődő gender sztereotípiák jelenléte

A nők helyzetét vizsgáló feminista elméleti kritika kezdetben, a 20. század első felében a férfiak és nők közötti nemi különbség problémáját állította a középpontba. Ehhez egy, a biológiai nemmel azonosított, esszencialista nő-fogalom kapcsolódott, amely a nők egyetemes alávetettségére fókuszált. Az esszencialisták szerint a nem (*sexus*) olyan egyetemes, minden kultúrában és társadalomban megjelenő emberi jelenség, amely az adott személyt vagy személyeket alapvetően meghatároz (Francis 2006).

Ám az 1970-es évek végén felmerül a kérdés: vajon a „nő” és a „férfi” valóban olyan kategória-e, amilyennek látszik. Problémamentes, mindenki számára egyértelműen meghatározott; vagy olyan absztrakció, amely korántsem kínál mindenkinek illeszkedési pontokat. A „gender” szót – amelynek egyszavas magyar megfelelője nincsen, s csak a „társadalmi nem” kifejezéssel írható körül – a társadalomtudomány területén először Ann Oakley használja 1972-ben, majd a terminológiában a „női” és a „férfi” kifejezéseket is lassan felváltja a femininitás és a maszkulinitás, hangsúlyozva, hogy társadalmilag konstruált nézőpontokról és viselkedési sajátosságokról, nem pedig esszenciális, a biológiai nemiséghez egyértelműen kötődő tulajdonságokról van szó (Francis 2006). A konstruktivista szemlélet szerint sem a femininitás, sem a maszkulinitás nem öröktől létező. A nemi és szexuális sokféleség történetileg és kulturálisan meghatározott módon jön

létre, a különböző társadalmi közegekben különféleképpen nyilvánul meg, és különféle funkciókat tölt be, következésképp diszkurzusok és kutatások lehetséges tárgya.

A feminizmus második hullámával egy időben jött létre a feminista filmelmélet, melynek kezdetben két irányzata fejlődik ki: a tükröződési és a reprezentációs elmélet (Biró 2009). A tükröződési elmélet korai jeles képviselői Sharon Smith és Molly Haskell, a reprezentációs elmélet pedig egyebek mellett Laura Mulvey és Claire Johnston nevéhez fűződik. A tükröződési elmélet inkább szociologikus, és néhány kritikusa szerint⁴ túlságosan optimista abban a tekintetben, hogy viszonylag egyszerűen lehetségesnek tartja a filmek által is közvetített nemi egyenlőtlenségek megszüntetését: a változáshoz a női filmkészítőknek korrigálniuk kell a nők filmben megjelenített sztereotíp képeit. Ezzel szemben a pszichoanalitikus alapokon nyugvó reprezentációs teória a másik véglettel, a pesszimizmussal jellemezhető, mivel a nő filmbeli jelenlétét – vagyis inkább a nők hiányát – a patriarchális ideológia által meghatározott jelként értelmezi (Biró, 2009). Ám a két elmélet közös pontja, állítja Biró, hogy mindkettő leszögezi: a nőket a férfiszempontoknak megfelelő módon, egyszersmind a férfaitól eltérően ábrázolják, azaz a filmek női karakterei a társadalmi nemi sztereotípiákat jelenítik meg. Az ötvenes évek óta eltelt évtizedek alatt – bár a hollywoodi filmek egyre inkább igyekeztek a nőket különféle szerepekben ábrázolni – a sztereotíp megjelenítés nem sokat változott. Biró Johnstont idézi, aki szerint – feltehetően a könnyebb megértés, a konvenciók elfogadása miatt – a mainstream hollywoodi mozira kezdetben jellemző volt mind a férfiak, mind pedig a nők sztereotíp ábrázolása. Ám a férfiak filmbeli képe időközben differenciálódott, a nőké pedig továbbra is sztereotíp és többé-kevésbé változatlan maradt, a szexista ideológia működése, illetve azon oppozíció következtében, amely a férfit a történelmen belüliként, a nőt pedig ezen kívüliként, egyben változatlanként tételezi (Johnston, idézi Biro 21).

Hasonló eredményre jutottak azok a nemzetközi és hazai vizsgálatok, amelyek a társadalmi nemi szerepek médiabeli ábrázolását kutatták. Eszerint a nemi szerepek a médiában általában 'hagyományos' és sztereotíp módon jelennek meg. A Global Media Monitoring 2010-es kutatása szerint világszerte jellemző, hogy a nők a politikával és a gazdasággal kapcsolatos hírekben háromszor kisebb valószínűséggel szerepelnek, mint a férfiak, és a nőkkel kapcsolatban hatszor gyakoribb, hogy a családi állapot szóba kerül, mint a férfiak esetében. Európában ez utóbbi arány „csupán” háromszoros,

⁴ Lásd pl. Ruby Rich és Claire Johnston elemzéseit.

ugyanakkor a gazdasággal kapcsolatos híreknek mindössze 21 százaléka köthető a nőkhöz.(Who Makes the News? 2010⁵).

A tananyag és a tankönyvek tekintetében is jellemző, hogy a nők – és más kisebbségek – tapasztalatai csak ritkán képezik az elsajátítandó tudás részét. A hazai kutatások azt mutatják, hogy a tankönyvek elsősorban a fiúk és a férfiak élettapasztalatit ábrázolják, a megjelenő személyiségjegyek és viselkedésbeli jellemzők pedig erősen tükrözik a társadalmi nemi sztereotípiákat. Így például a fiúk agresszivitását, objektivitását és önállóságát, illetve a lányok érzelmességét, gondoskodó magatartását és szépségét. A lányok valós élettapasztalatai és a női alkotók munkái pedig csak elenyésző arányban fordulnak elő a tankönyvekben (Czachesz, Lesznyák és Molnár 1996; Kereszty 2005; Kereszty 2007).

A sztereotípiák változatlansága kapcsán gyakran felmerül a kérdés: Miért fogadja el a nők jelentős része normaként a sztereotípiák által meghatározott, alárendelődő „nőiséget”? Kovács Mónika szerint a sztereotípiák ereje abban rejlik, hogy legitimációs funkciójuk révén a társadalmi rendszer stabilitását biztosítják: a stabilitás igénye gyakran győzi le a magasabb önértékelésre irányuló készletet. A sztereotip normák az alacsonyabb státusú csoportok, így a nők számára is előírják, hogy kooperáljanak a magasabb státusú csoport tagjaival. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan az alacsonyabb státusú csoportokról kialakított sztereotípiák inkább jóindulatúak, mintsem ellenségesek. De ennek az inkább pozitív képnek is egyértelműen része „az alacsonyabb státusú csoportok leértékelése a kompetencia dimenzió mentén, illetve azoknak a dimenzióknak a magasabb társadalmi értéke, amelyekben a magas státusú csoport a kiemelkedőbb teljesítményű” (Kovács 101). A dimenziók ilyen módon való értékelése következtében a csoportok strukturális viszonya meghatározza, hogy melyik csoport tagjait tisztelik kompetenciája miatt, és melyek esetében számít negatívumnak.

A nemek szerinti megkülönböztetés a nyelvi viselkedésre vonatkozó elvárásokban is megjelenik. Robin Lakoff már 1973-ban kimutatta, hogy az, amit „női nyelv”-nek gondolnak el, valójában a nők által elfoglalt/elfoglalható hatalomhiányos pozíciókat tükrözi vissza. Már gyerekkorban, ha egy kislány olyan „durván” beszél, mint egy fiú, akkor vagy szidást kap, vagy nevetség tárgya lesz. Miközben a norma, amihez képest valami „női” beszédnek hallatszik, normatív jellegénél fogva, indirekt módon „nem-semleges”-nek értelmeződik. Lakoff úgy véli, a nyelvhasználatbeli különbség minden szinten megmutatkozik: a szavak megválasztásában, a

⁵ A Global Media Monitoring Project egy 1995-ben indult longitudinális kutatás, amelyben 71 ország több ezer önkéntese vett és vesz részt, így az egyes jelentések szerzőinek nevét nem tüntetik fel.

mondatok szerkesztésében és a nem-verbális jellegzetességekben egyaránt. Így például a nők több úgynevezett „üres” melléknevet („isten”, „édes”) – szemben az „informatív”-nak gondolt, férfiakkal társított szavakkal –, több udvariassági formulát, több kérdést és „ugye” kérdést, több, habozást kifejező szót, kevesebb erőteljes kifejezést, kevesebb káromkodást használnak. Lakoff szerint mindezek közös együtthatójaként a nőket nem tekintik erős, racionális, a hatalommal élni tudó, önálló döntéseket meghozni képes embernek, ugyanakkor, ha egy nő változtat a tőle elvárt „nőies” nyelvhasználatán, akkor nőietlennek, agresszívnek, s kevésbé szeretetreméltónak fogják tekinteni (Lakoff 51).

A tanárnőkép és várható változásai

A tanári szerep médiaábrázolása az angolszász szakirodalomban is viszonylag kevésbé kutatott, de egyértelműen arra a következtetésre jut, hogy a tanárok megjelenítése erősen hordozza a társadalmi nemi sajátosságokat. Lisa Smulyan a tanári identitás alakulása kapcsán két filmbeli tanárábrázolást mutat be annak érzékeltetésére, milyen eltérések mutathatók ki a férfi és a női tanárokról konstruált képek között. Az egyik említett film az 1995-ös *Mr. Holland's Opus*, magyarul Csendszimfónia címmel mutatták be, rendezője Stephen Herek, a másik az 1996-os *Matilda*, amely magyarul a „Matilda, a kiskorú boszorkány” címen került mozikba, rendezője Danny DeVito. A Csendszimfónia főszereplője, Mr. Holland, eredetileg zeneszerző. Azért kényszerül zenét tanítani, hogy elartsa a családját. De fantasztikus eredményeket ér el a zenével: egy hős. A női tanár, Miss Honey⁶ egy, a gondjaira bízott nyolcéves gyermek támogatásával győzi le a félelmeit és vesz elégtételt azokon, akik korábban megbántották. Majd ezek után örökbe fogadja a kislányt, amivel a film rendezője megerősíti az anyai és a tanárnői szerep összemosását (Smulyan, 2006). Hasonló megállapításra jut Gaskell és Mullen is (olyan filmek elemzése alapján, mint a *Blackboard Jungle* [Tábladzsungel], *Stand and Deliver* [Mutasd meg, ki vagy!] és a *Lean on Me* [Kőkemény diri]). A férfi tanárok a népszerű irodalomban és a mozifilmekben szinte kivétel nélkül hősök, akik készek a kockázatvállalásra, sőt, a középserű konvenciókkal szemben az ellenszegülésre is, míg a tanárnők hatalommal nem bíró személyek, akiknek alapvetően gondoskodó szerep jut. (Gaskell és Mullen 2006).

⁶ A névválasztás is beszédes: a „honey” jelentése méz, becéző névként a magyar Édesnek felel meg, a film alapjául szolgáló Roald Dahl regény 1988-as kiadásában („Matilda három csodája”) is „Édes kisasszony”-nak fordították.

A fentiek alapján várható, hogy a tanárnők és a tanárok filmbeli ábrázolása a magyar médiában is hasonlóképpen alakul, azaz a tanárnőkről alkotott képben megjelennek a hollywoodi filmekből is jól ismert gender sztereotípiák. Az elemzéshez választott sorozat, a *Szomszédok* figyelemre méltó sajátossága, hogy első (1987-es) évfolyama még a rendszerváltás előtt, míg utolsó (1999-es) évfolyama közel egy évtizeddel a rendszerváltás után készült. Így alkalmat adhat annak vizsgálatára is, hogy vajon a rendszerváltozással járó társadalmi szemléletváltozás hatást gyakorolt-e a tanárok ábrázolására, s ha igen, milyen módon.

A szocializmus nőképét az 1970-es évektől sajátos kettősség jellemezte. Az ideológia szintjén inkább törekedett a nemek közötti egyenlőségre. Például a '70-es évek végétől a nők részére is magától értetődővé vált a kereső tevékenység, és nemcsak a hagyományosan „nőinek” tartott pályákon, ugyanakkor az informális közvélekedésben élt a sztereotíp nő szerepfelfogás is (Valuch 2006). Hasonló következtetésre jut Acsády, aki szerint a kettősség oka, hogy az olyan, „felülről diktált” intézkedések, mint amilyen 1946-ban az általános választójog megadása volt, találkoztak a magyar közéletben csaknem száz éve jelen levő emancipációs elvárásokkal, mozgalmakkal. Innen nézve, a nők politikai jogainak kiterjesztését értelmezhetnék a demokratizálódás magától értetődő fejleményeként. Ám az egypártrendszer időszakában a nők politikai, társadalmi függetlenedése, munkavállalása már kizárólag a kommunista párt társadalmi programjának részeként jelent meg, mondja Acsády. Végző soron az államszocializmus nőpolitikáját részleges emancipáció jellemezte. A nők részben integrálódtak a munka és a hatalom világában, másrészt megtartották az otthonnal, a háztartással összefüggő szerepeiket. Az úgynevezett gyes-diszkurzus és szex-diszkurzus a nőt külön funkcióiban szemlélte csupán, például anyaként, vagy erotikus testi mivoltában, és a társadalmi problémák miatt nem a rendszert magát, hanem a nőket hibáztatta (Acsády 15). Így az elvek szintjén ugyan nem a biológiai nem határozta meg az egyén függetlenségét vagy képességeit, ugyanakkor a gyakorlatban például a gyermekek ellátása „női” probléma volt.

A fentiek alapján egyik hipotézisem az, hogy a *Szomszédok* teleregény elemzésre kiválasztott 1999-es évfolyama a tanári identitást a társadalmi nemi sztereotípiákkal összekapcsoló tanárképet konstruál. Azaz, a férfi tanárokhoz nagy arányban és jellemzően „férfias”, a tanárnőkhöz hasonló mértékben „nőies” értékek kapcsolódnak.⁷ Kérdés ugyanakkor, hogy a szocializmus

⁷ A „nőies” és „férfias” értékek alatt a Bourdieu által megfogalmazott, intézményesített nőies – férfias oppozíciókat értjük, amelyek részben *Férfiuralom* című esszéjében (Bourdieu 1994) olvashatók, részben Séllei Nóra idézi ezeket, a *Miért félünk a farkastól?* című kötetében, Toril Moi „Bourdieu elsajátítása” című munkáját alapul véve (Séllei 2007).

ellentmondásos, mégis inkább egyenlőségelvű nőképe az 1987-es évfolyamban hogyan befolyásolja a tanárképet. Ezen évfolyamban is a férfi tanárok sajátja a legitimációs, információs és gazdasági hatalom, a kompetens beszéd és viselkedés, vagy a tanárnők is részesülnek a megbecsülésből és a presztízsből? Azt tételezem fel, hogy a hatalom és a kompetencia egyenletesebben oszlik meg a különböző nemű tanárok között, ugyanakkor a sztereotípiák is visszatükröződnek, például a magánéleti szerepek jelenléte kapcsán.

A *Szomszédok* két évfolyamának jellemzői

A tartalomelemzés elemzési egységének a jelenetet választottam.⁸ Jelenetnek tekintünk egy interakciósort mindaddig, amíg sem a szereplők száma, sem a helyszín, sem a téma nem változik, vagy a háromból legalább kettő azonos marad. Egy epizódon belül is külön jelenetként kezeltem azokat, amelyek esetében éles témaváltás történt és a szereplők összetétele is változott.

Független változóként a „tanár”-t definiáltam, amely felveheti a „férfi tanár” vagy a „tanárnő” értéket. Az elemzés során a Bourdieu által megállapított úgynevezett intézményesített nőies – férfias oppozíciókat vettem alapul:

közéleti, nyilvános	_____	magánéleti, személyes vonatkozású
hatalommal bíró	_____	hatalommal nem rendelkező
szakértő, információs hatalma van	_____	hozzá nem értő, nincs információja
magas presztízzsel bír	_____	nincs presztízse
gazdasági hatalommal, vagyonnal bír	_____	nincs gazdasági hatalma, vagyona
sikeres	_____	sikertelen
határozott	_____	határozatlan
szellemi, észbeli dolgokhoz kötődik	_____	testi, biológiai dolgokhoz kötődik
utasít, elrendel	_____	végrehajt, kiszolgál
egyenes, nyílt	_____	manipulatív, kerülővel közelít
beszéde határozott	_____	beszéde határozatlan, bizonytalan
viselkedése adekvát, megoldja a helyzetet	_____	viselkedése inadekvát, a helyzet megoldása nem tőle ered

Elemzésem során ezeket az értékpárokat és a hatalmi, a pozíciót definiáló szimbólumok (ruházat, tárgyak, beszéd jellege) jelenlétét, illetve nemek szerinti megoszlását vizsgáltam, az adatokból többdimenziós kockákat képezve.

⁸ Módszertani kérdésekben elsősorban Klaus Krippendorf 1995. *A tartalomelemzés módszertanának alapjai* kötetére támaszkodtam.

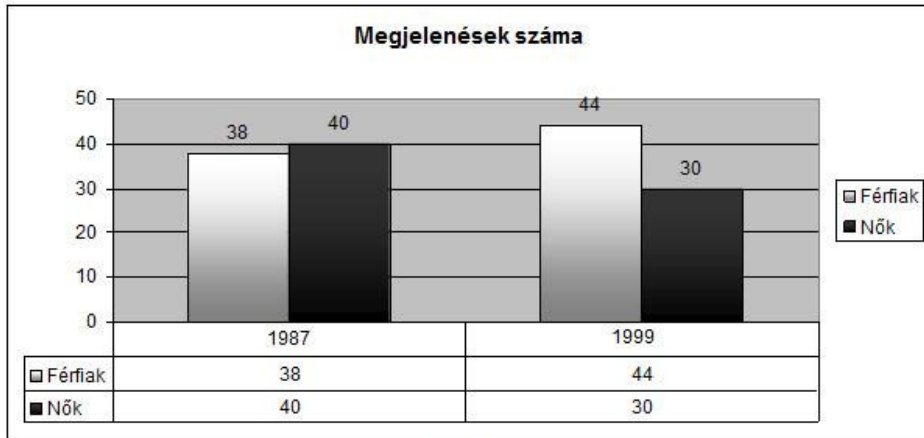
Mindkét évfolyamban 28 olyan jelenetet tudtam elkülöníteni, amelynek tanárok a szereplői. A legrövidebb jelenetek mindkét évfolyamban 30 másodpercig tartanak, a leghosszabbak 1987-ben 2 és fél, 1999-ben 2 percig, az átlagos jelenethossz 1 perc 25 másodperc, illetve 1 perc 13 másodperc.

Az iskola terepe azért jelenik meg a sorozatban, mert az egyik főszereplő, Vágási Jutka tanárként dolgozik. Az ő jellemzőit, illetve a vele kapcsolatos információkat nem vettem figyelembe az elemzés során, mivel erősen torzította volna a „tanárnő” dimenzióit. Egyértelmű ugyanis, hogy a magánéletéről, például a szüleivel zajló konfliktusáról, vagy a tervezett gyermekvállalásáról nem elsősorban „nőisége” okán értesülünk, hanem a főszereplőkhöz kapcsolódó cselekmények logikája miatt. Ugyanakkor sikeres problémamegoldásaival is alapvetően a személyiségét jellemzik a sorozat alkotói és nem a tanárnőket általában.

A 28 jelenetből mindkét kiválasztott évadban 18 – 18 jelenet játszódik iskolai helyszínen, ezen belül 1987-ben 11, 1999-ben 16 a tanári szobában. Az iskolai tereket illetően tehát nincs szignifikáns különbség a nők és a férfiak között abban a tekintetben, hogy milyen helyszínen jelennek meg. Nincs különbség a tanárokat / tanárnőket körülvevő szimbolikus tárgyak tekintetében sem. A férfiak és a nők nagyjából azonos gyakorisággal láthatóak falújságok előtt, naplóval vagy tollal, könyvvel a kezükben, füzetekkel körülvéve.

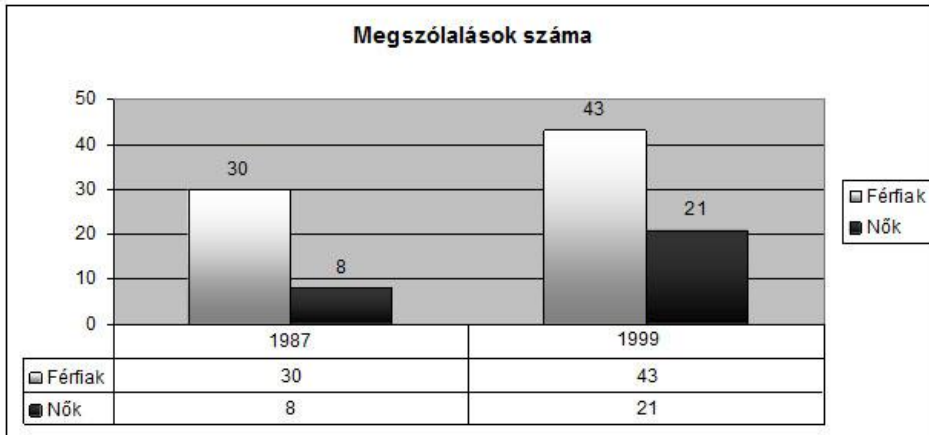
Mindkét évfolyamban kivételt jelent azonban a két igazgató, és ez a különbség már a tanárnőképet is befolyásolja. Az 1987-es évfolyamban még két iskola szerepel, ezek egyikének igazgatója nő (Márta néni), a másiké férfi (Hável). Mindketten több alkalommal jelennek meg az asztalfőn és/vagy hatalmi szimbólumokkal körülvéve, például nagy íróasztal előtt, vagy térképekkel a hátuk mögött. Ugyanakkor Hávelt egy alkalommal takarítani is látjuk. 1999-ben már csak egy iskolát látunk, így kizárólag Hável szerepel igazgatóként. Ő most is több alkalommal jelenik meg, például a tanári asztalfőn, de ő ebben az évadban a hatalmi szimbólumok használatát tekintve a férfi tanároktól éppúgy különbözik, mint a nő tanároktól. Ugyanakkor az a tény, hogy a hatalom megtestesítője férfi, megerősíti a nők hatalomhiányos, alárendelt helyzetét.

Ahogy az 1. ábra mutatja, a megjelenések számát tekintve jelentős eltérést láthatunk a két időpont között.

1. sz. ábra
A tanámök és a tanárok megjelenésének száma
Forrás: saját adatok

1987-ben közel azonos gyakorisággal jelennek meg tanárnők és férfi tanárok (40/38), ám 1999-ben lényegesen többször látjuk a férfiakat: 44 alkalommal, míg nő tanárokat csak 30-szor. A megszólalások tekintetében viszont, mint azt a 2. ábra mutatja, rosszabb a helyzet a rendszerváltás előtt, mint 1999-ben.

2. sz. ábra
A tanámök és a tanárok megszólalásának száma
Forrás: saját adatok

Noha gyakorlatilag azonos számú férfi és nő tanár van jelen 1989-ben – sőt, a nők kettővel többen vannak –, mégis, a tanárnők kevesebb, mint egynegyede beszél, míg a férfiak háromnegyede. Az 1999-es évfolyamban pedig a férfi tanárok gyakorlatilag mindegyike megszólal, míg, az egyébként is egynegyeddal kevesebb számú nőnek mindössze a kétharmada. Azaz a nők

a rendszerváltás előtt ugyan láthatóak a köztereken, de alapvetően dekorációként, míg a rendszerváltás után kezdenek eltűnni, ám ha mégis megjelennek, a megszólalásra is van esélyük. Ugyanakkor az 1987-es évfolyamban a nők a „normatív” férfinyelvhez hasonlóan beszélnek, például utasításokat adnak a diákoknak, vagy információt cserélnek egymással. Ezzel szemben az 1999-es évfolyamban a női megszólalások többsége valamilyen „nőies” pozícióból történik: például tanácsot kérnek, bizonytalanságukat fejezik ki, vagy a férfiakra hárítják egy probléma megoldását.

Az öltözködés tekintetében az 1987-es évfolyamban a tanárok és a tanárnők szinte azonos módon jelennek meg, az elegáns, illetve a köznapi vagy sportos viselet nagyjából ugyanannyiszor fordul elő. Kivételt jelent, hogy a férfi tanárok a jelenetek egyharmadában köpenyben láthatóak, ez a nők esetében csak kétszer fordul elő. 1999-re a tanárok öltözködése sokkal tradicionálisabbá válik, de csak a férfiak esetében. Míg a tanárnők mindössze két alkalommal – az évváró előtt, és egy értekezleten – láthatóak a tradicionális értelemben vett elegáns, ünnepélyes ruhában (blézer, kosztüm), ezzel szemben a férfiak az esetek felében viselnek öltönyt, vagy inget nyakkendővel, és csak az esetek felében pólót vagy pulóvert. Egy tanárnőt (Veronikát) emellett a napközis tábor strandjelenetében fürdőruhában – a test jelentős részét szabadon hagyó bikiniben – is látjuk. Azaz a szocializmus viszonylag egyenlőségre törekvő viseletét a rendszerváltozás után a férfiak részéről a tekintélyt erősítő öltönyt váltja fel, míg a nők esetében a lazább viselet a pozíció köznapiságát jelzi, olyannyira, hogy esetükben a test már-már kendőzetlen ábrázolása is lehetségessé válik.

A névhasználat tekintetében az 1987-es évfolyamban a tantestületben felbukkanó tanárok többségének meg sem ismerjük a nevét. Csupán Jutka (a sorozat egyik főszereplője) igazgatónője, Márta néni, illetve az idős magyartanár, Béla bácsi szerepel megszólítással. Ezen kívül még két kollégának van neve. Bár Hávelnek (az iskola igazgatójának) csak a vezetéknevét, Vilmának (a tornatanárnak) csak a keresztnévét tudjuk. Így bizonyos mértékben hierarchiát tükröz a megszólítások, a nevek rendszere. 1999-re uralkodóvá válik az a tendencia, hogy a nőknek csak a keresztnévét ismerjük – Vilma és Veronika –, míg a férfiak megszólítása két esetben vezetéknevű (Hável, Bujáki), egy esetben a teljes név (Nagy Csaba), és egy esetben keresztnév és „bácsi” megszólítás (Béla bácsi). Mivel Hável és Bujáki, a két keresztnéven szólított tanár egyben vezető is a tantestületben, a vezetékneven szólítás a rendszerváltozást követő kontextusban egyértelműen magasabb pozíciót és nagyobb tekintélyt jelent, mint a keresztnéven szólítás.

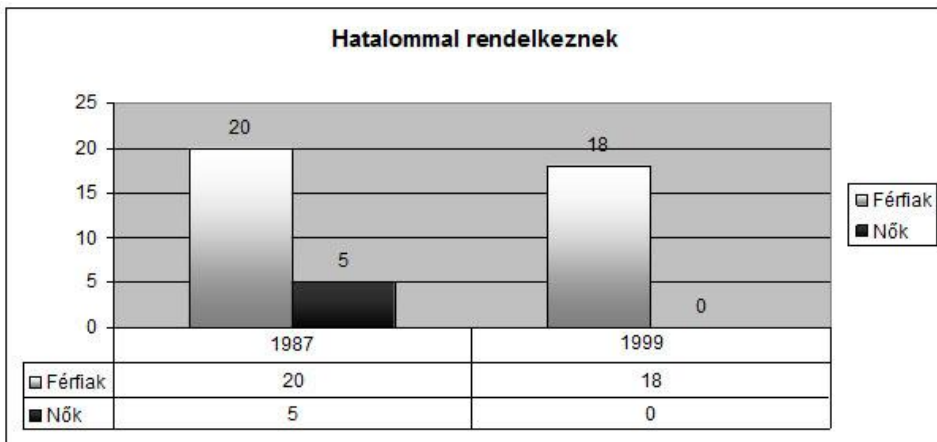
A rendszerváltás előtti évfolyamban a férfiak és a nők között nem találunk jelentős eltérést a reál – humán tárgyak tanítását illetően. Hável matematika-fizika szakos, Béla bácsi magyartanár, két tanárnőről pedig

elhangzik, hogy magyar-matematika szakosok. Ám már ekkor megjelenik a férfi – női megkülönböztetés dimenziója mentén a tudomány – „egyéb” ellentétpár: Vilma testnevelés, míg az elemzésből egyébként kihagyott Vágási Jutka ének-rajz szakos tanár. Azaz a nőkhöz esetükben csak az „érzék” igénylő készsége tárgyak kapcsolódnak, azok, melyekhez a „tudás” társul, nem. Sőt, az úgynevezett készsége tárgyak kizárólag a nő tanárokhöz kapcsolódnak. 1999-ben, a sorozat utolsó évfolyamában a tudomány – „egyéb” oppozíció válik egyértelművé. Két tanárnőről tudjuk, hogy mindketten testnevelést tanítanak, a címszereplő Vágási Jutka pedig már csak éneket. Azaz a nők tantárgyainak már semmilyen módon nincs kézzelfogható „tudományos” eredménye. Emellett Vilma, amikor tanárból vállalkozóvá válik, női testeket formáló mozgásstúdiót vezet, ami szintén a nő esztétikai funkcióját, egyszersmind a nők biológikumhoz kötődését erősíti (Séllei 40).

Ennek kapcsán fontos rávilágítani a testi/biológiai szint kezelésében lezajló látványos változásra. A testiség feminizálása, a női test és szexualitás közszemlére tétele határozottan szexista jellegzetesség, ahogyan – részben ehhez kapcsolódóan – a megújuló szenny eltakarításának „női munkává” minősítése is (Séllei 43, 137). A *Szomszédok* 1987-es, első évfolyamban Vilma testnevelést oktat, azaz a test formálása a nőkhöz kötődik, ugyanakkor Hávelt is látjuk egy jelenetben iskolát takarítani, így a rendetlenség, az „abjekt” eltüntetése férfi szereplőhöz kapcsolódik. Ezzel szemben az 1999-es évfolyamban a biológikumhoz kötődő dolgok, jelenségek kizárólag és hangsúlyosan a nőkhöz kapcsolódnak. Részint a tanított tárgy, a testnevelés kapcsán: a 311/2. jelenetben a tanárok arról beszélnek, ki magyarázza el a diákoknak, mi a fasizmus. A kérdés ugyanis énekorán merült fel, de Vágási Jutka átruházta a válaszadást a szaktanárra, Nagy Csabára. Veronika kijelenti, hogy ő ezt semmiképp nem vállalná, de szerencsére nem is kell, hiszen a tornaórán ez nem feladat – válaszképpen Nagy Csaba kijelenti, ő meg testnevelés órát nem tartana, azaz, ha tréfásan is, de elzárkózik a testhez kötődő feladatok elől. Másrészt megjelenik olyan felosztásban is, amilyen például a 319. jelenet a strandon: az egyik gyerek lába begörccsöl, Vágási Feri kiment a vízből, majd Veronika az, aki a már megmentett gyerek ápolásával, testi regenerációjával – masszírozás, sétáltatás – foglalkozik. Ugyanakkor 1999-re a férfi tanárok birtokolnak minden más szakterületet. Bujákiról kizárólag azt tudjuk, hogy gazdasági igazgató. Hávelt, amellett, hogy igazgató, matematikát és fizikát tanít. Nagy Csaba pedig egyenesen három tárgyat (az egyébként két főszakos képzési rendszerben) történelmet, földrajzot és magyart.

A tanári hatalom egyes fajtáival elméletben minden tanár azonos módon élhet. Síklaki idézi a French és Raven által csoportosított hatalomforrásokat, amelyek közül az első három a pozícióhoz, míg a

második három a személyes tekintélyhez köthető. Azaz pozíciója folytán a tanár büntethet vagy engedélyezhet (kényszerítő hatalom), adhat jó osztályzatokat (jutalmazó hatalom), valamint a diák számára egyértelmű, hogy a szerepéből adódóan követnie kell a tanár utasításait (törvényes hatalom). Személyes vonzereje kapcsán pedig a tanár szolgálhat modellként (referencia hatalom), valamint alapozhat arra, hogy magasabb szintű tudása folytán a diák az általa közvetített információt valódinak és meggyőzőnek fogadja el (szakértői hatalom, információs hatalom) (Síklaki 83). Az egyes hatalomfajták külön-külön, és együtt is megjelenhetnek az egyes jelenetekben: például, amikor az iskola igazgatója munkáltatóként jelenik meg, akkor a pozíciójából adódó törvényes hatalommal él, ha ennek kapcsán többletinformációkkal is rendelkezik, akkor személyes hatalma is megjelenik.

3. sz. ábra

A hatalom megoszlása a tanámók és a tanárok között

Forrás: saját adatok

Az 1987-es évfolyamban a hatalomfajták megoszlának a két nem között: általában elmondható, hogy a megszólaló tanárok – nemtől függetlenül – hatalmi pozícióban is vannak, ez alól csak Vilma jelent kivételt. A megszólalások aránya miatt – a férfiak közel négyszer annyit beszélnek – ugyanakkor a hatalmi pozíció is négyszer gyakoribb a férfiak esetében, mint a nőkben. Mindkét nemre jellemző, hogy leginkább a szakértői hatalommal élnek, még az iskolavezetők is. Márta néni két alkalommal (összesen három jelenetben szerepel), Hável nyolcszor, Béla bácsi szinte folyamatosan (11 jelenetben). Ugyanakkor a leginkább csak néma statisztaként megjelenő tanárnők egyszer sem képviselnek szakértői hatalmat. A lényegesen kevesebb számú (összesen három) statisztaként látható férfi tanár közül ráadásul az egyikük igen, így a férfiakat összesen tízszer gyakrabban látjuk szakértői hatalommal élni. Szimbolikus/legitimációs hatalmával ugyanakkor mindkét igazgató él, mind a ketten láthatóak asztalfőn, kitüntetett pozícióban. 1999-

ben ugyanakkor a tanárnők semmilyen hatalommal nem rendelkeznek. Sőt, a szakértői hatalom súlya a férfiak esetében is csökken. Utóbbival csak Nagy Csaba él, aki viszont ennek kapcsán még Hávelle is rivalizál: „Te mindent elhiszel, amit az újságok írnak?”⁹ – kérdezi tőle. Hável törvényes, büntető és gazdasági hatalommal is él, míg Bujáki lényegében csak gazdasági hatalommal.

A hatalmi pozícióval is összefügg, hogy ki hány alkalommal ad utasítást, akár olyan köznapi formában és szituációban is, mint amilyen egy taneszköz használatára való felszólítás. Az első évfolyamban utasítást a férfiak többször adnak, mint a nők: 11 esetben, ugyanakkor a tanárnők is 4 alkalommal, ráadásul nemcsak az állandó mellékszereplő igazgatónő, hanem az alkalomszerűen feltűnő tanárnők is. Az utolsó évfolyamban a tanárnők egyáltalán nem adnak utasítást, a két férfi vezető ugyanakkor a jelenetek közel felében, míg az inkább szakértői pozíciót betöltő Nagy Csaba egy alkalommal. Az előre megírt szöveg miatt várható volt, hogy utókérdések, töltelékszavak csak ritkán hangzanak el. Erre 1987-ben egyáltalán nem kerül sor, semelyik nem részéről, ugyanakkor 1999-ben hat alkalommal is hallunk bizonytalanságot kifejező szavakat, minden esetben nő részéről. Markáns vélemény, konklúzió 1987-ben 15 jelenetben fogalmazódik meg, két alkalommal nő, míg 13 alkalommal férfi tanár részéről, 1999-ben a jelenetek egyharmadában, minden esetben férfi tanár részéről.

Ami a problémamegoldást illeti, amint azt a 4. ábra mutatja, az 1987-es évfolyam epizódjaiban mindkét nemre jellemző, hogy a felmerülő problémákhoz „racionálisan”, közszereplőként közelítenek. Érzelmi, manipulatív hozzáállás lényegében csak Vilma részéről tapasztalható, aki az elemzett jelenetek közül az utolsó háromban szerepel mindössze.

	4/1	6/2	11/2	12/1	13/1	16/1	16/3	16/5	17/1	20/1	22/1	26/1
Márta néni	■											
Hável				■	■						■	
Béla bácsi							■	■	■	■	■	■
Tanámő		■										
Férfi tanár												

Megoldást javasol: ■

4. sz. ábra

A problémák megoldói a tanárok és a tanámők körében, 1987-es évfolyam

Forrás: saját adatok

A helyzetek megoldása azonban többnyire a férfi tanároktól ered – 8 esetben –, de a nők nem maradnak ki teljesen ebből. A tízből két esetben ők a problémamegoldók, és a többi szituációban sem jellemző az inadekvát

⁹ 1999-es évfolyam 312/1. jelenet.

viselkedés, a tehetetlenség kifejezése. Mindenképp árnyalja a képet az is, hogy Vágási Jutka karaktere a sorozat elején a „talpraesett, problémamegoldó” fiatal tanáré.¹⁰ Ezzel szemben az 1999-es, utolsó évfolyamban teljesen polarizálódik a helyzet. Az 5. ábra tanúsága szerint a férfiak minden esetben racionálisan, a közélet (például intézmény vagy ország) szintjén, szakértőként közelítenek a problémákhoz, míg a nők az esetek nagy részében az érzelmek oldaláról – időnként az érzelmi és a racionális szintet keverve –, a személyes érintettséget kiemelve, gyakran információhiányos, hozzá nem értőnek minősülő pozícióból.

	307/1	307/4	308/2	311/2	314	319	323	325	326	331
Hável										
Bujáki										
Nagy Csaba										
Vilma										
Veronika										

Megoldást javasol:

Tehetetlen:

5. sz. ábra

A problémák megoldói a tanárok és a tanámök körében, 1999-es évfolyam

Forrás: saját adatok

A megoldás minden esetben férfiktól érkezik – ők derítik ki, mi történt, ők döntenek el, hogyan lehet továbblépni, illetve ők képesek fizikai szinten is beavatkozni. Mi több, a nők nem egyszerűen a férfiak által javasolt megoldásokat követik, hanem kifejezetten hangsúlyozzák, hogy tehetetlenek, eleve nincs elképzelésük a megoldásra, illetve látványosan inadekvát módon viselkednek. Jellemző példa erre a 308/2. jelenet. Amikor egy gyerek rosszul lesz az iskola folyosóján, mert cigarettázott, akkor Nagy Csaba deríti ki, hogy mi történt, Hável szabja ki a büntetést, míg Veronika átöleli és levegőre viszi a kisfiút, összemosva ezzel az anyai és a tanári szerepet. Vilma pedig egy asztalnak támaszkodva áll, és megjegyzi, hogy „Érdekes, ebben a tanári karban senki sem dohányzik”. Utóbbi mondatnak látványosan semmi köze az adott szituációhoz, mintha a megszólaló szereplő képtelen lenne felmérni a helyzetet.

¹⁰ Így például a10/3 jelenet témája, hogy Vágási Jutka beadott egy javaslatot Hávelnek az olvasás tanításának új módszereivel kapcsolatban. Hável reakciója: „nagyon érdekes ez a javaslat, amit beadott”, majd tervet készít, hogy hogyan lehetne az újításokat úgy bevezetni, hogy az ne okozzon megosztottságot a tantestületben, és hogyan lehet elfogadtatni a Tanáccsal. Azaz mindkét fél egyenrangú a szakmai kompetencia tekintetében, Hável igazgatói – azaz hatalmi – pozíciója folytán inkább a szakmán túli legitimálás válik az ő lehetőségévé, egyben feladatává.

Érdeemes még a közéleti és a magánéleti szerepek megjelenésének módját és arányát vizsgálni a női, illetve a férfi tanárok esetében. 1987-ben iskolán túli, tanári szerepen kívüli egyéb, magánéleti pozícióról csupán két esetben hallunk. Egy alkalommal Hávelről hangzik el, hogy öt lánya van, egy alkalommal pedig Vilmáról, hogy két gyermeke van. Azaz, a tanárokat jóformán nem látjuk más szerepben, és ha mégis, akkor az a szülői szerep. Ezzel szemben 1999-ben a nők megjelennek a feleség, a szerető, a gyermek, az unokahúg és az unokatestvér szerepében is. Összességében kétszer annyi esetben, mint a férfiak (14, illetve 7 alkalommal), akikkel kapcsolatban egyébként kizárólag a férj (élettárs) szerepe említődik meg (például Hávelt otthon várja a felesége). Vagyis megállapítható, hogy a tanári szerep megvalósítása 1987-ben az esetek többségében „tisztán” történik. Ezzel egy időben az igazgatói hatalmat átszövi a korra jellemző paternalizmus, az atyáskodó (anyáskodó) problémamegoldói szerep. Emellett egy tanárnőt látunk anyai-gondoskodó pozícióban, valamint Béla bácsit kétszer apai – gondoskodó-irányító – szerepben. Hável pedig egy alkalommal csengőt szerel, azaz egyfajta férfi-műszaki-ezermesteri pozíciót tölt be. Ezzel szemben 1999-ben a tanári identitáson belül megjelenő egyéb szerepek a férfiak esetében a (leendő, vágyott) szerető szerepére korlátozódnak: Nagy Csaba Veronikának udvarol, Bujáki pedig Vágási Jutkának. Ezekben a jelenetekben Veronika is bekerül a potenciális szerető szerepébe, emellett három alkalommal egyértelműen anyaként gondoskodik a gyerekekről, illetve Hávelről. Ha figyelembe vesszük, hogy a tanárokat a 28 jelenetben összesen három alkalommal látjuk a diákok között, és ebből Veronikát mindössze kétszer, akkor azt kell megállapítanunk, hogy minden alkalommal anyaként is viselkedik a gyerekekkel. A magánéleti és a közéleti szerepek közötti konfliktusba egy személy kerül: Bujáki részéről merül fel, hogy ha Vilma vissza akar jönni tanítani, akkor ellen tud-e a nyomásnak, hiszen ő nemcsak gazdasági igazgató, hanem Vilma élettársa is.

Összegzés

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy bár a tanárok ábrázolásában a rendszerváltás előtt és után is megjelentek a társadalmi nemi sztereotípiák, ez a rendszerváltást követően – mindkét nem esetében – sokkal erősebbé vált. A szocializmus nőképeinek kettőssége leginkább abban tükröződik vissza az 1987-es évfolyamban, hogy a tanárnők a tantestületben elfoglalt helyük alapján gyakran csak dekorációként láthatóak. Ezzel cseng össze, hogy a rendszerváltás előtt a nők aránya a parlamentben az egyharmados arány körül mozgott, ám a rendszerváltást követően nem illett ezt pozitívan értékelni. Mint Koncz Katalin megállapítja, a parlamentben jelen levő női

képviselőket alkalmatlan „dísznők” gyülekezetének tekintették és tekintik ma is, akik nem képviselték nemüket, nem tettek semmit a nők érdekében (Koncz 28).

Így a tanárnők megszólalásainak, utasításadásának, véleménynyilvánításának száma csak fele – negyede a férfi tanárokénak, ám az első évfolyamban, ha már megszólalhattak, a tanárnők a férfiakkal azonos eséllyel éltek szakértői hatalommal, adtak utasításokat, fogalmaztak meg véleményt, továbbá nem beszéltek és viselkedtek inadekvát módon. A tanári szerepet mindkét nem esetében jellemezte, hogy megvalósítása során a nemi szerep szülői aspektusa jelent meg elsősorban, és mindkét nem esetében kiemelkedő volt a szakértői hatalom jelenléte – ráadásul a szaktantárgyak sem polarizálódtak élesen. Hipotézisünkkel ellentétben nem tudtunk meg többet a nők magánéletéről, családi feladatairól, mint a férfi tanárokéről.

Ezzel szemben 1999-re a nők láthatatlanabbá váltak, utasítást egyáltalán nem adtak, hatalommal nem rendelkeztek, a problémákhoz érzelmes és inadekvát módon közelítettek. Hangsúlyosan csakis hozzájuk kapcsolódott minden, ami biológiai, testi, illetve presztízzsel nem rendelkező munka. A tudományterületek – hipotézisünknek ellentmondva – nem a reál – humán dimenzió mentén oszlottak meg: minden tudományterület a férfiak privilégiumává vált, a tanárnők pedig olyan tárgyakat tanítottak, amelyek tudás helyett „készséget” igényelnek. Azaz a tizenkét év alatt a tanárnők esetében a hatalommal való felruházottság, a racionalitás / érzelmesség dimenziója, a tanárnői identitást átszövő egyéb szerepek és identitások jelenléte, valamint a tudományterületek eloszlása is jelentősen megváltozott.

A férfi tanárok ugyanakkor kikerültek a szülői szerepből, közéleti, hatalommal bíró személyekké váltak, minden tudományterület hozzájuk kapcsolódott, utasítást kizárólag ők adtak, véleményt csak ők fogalmaztak meg. A tanári szerep presztízsét illetően különösen aggasztó, hogy – szemben a férfiakkal – a nők több esetben kifejezetten elzárkóztak a racionális megközelítéstől, megértéstől és – a magyarázat átruházásával – az ismeretek átadásától is.

Felhasznált irodalom

- Acsády, Judit. 2006. „A varázstalanító emancipáció mítosza.” In: Bíró Judit, Hammer Ferenc, Örkény István (szerk.) *Tanulmányok Csepeli György 60. születésnapjára*. <http://www.csepeli.com/tanulmanyok.html>. Letöltés dátuma 2012. január 6.
- Berger, Peter L. és Thomas Luckmann. 1998. *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest: József Műhely Kiadó.

- Biró, Emese. 2009. *A nők megjelenítése a Legjobb film Oscar-díját 1970-2005 között elnyert filmekben*. Doktori értekezés. Budapest: Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola.
- Bourdieu, Pierre. 1994. „Férfiuralom.” In: Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör.
- Buda, Béla. 1994. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest: Animula.
- Francis, Becky. 2006. The Nature of Gender. In: *The SAGE Handbook of Gender and Education*. SAGE Publications.
- Czachesz, Erzsébet, Lesznyák Márta és Molnár Edit Katalin 1996. „Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben.” *Educatio* 3: 417-430.
- Gaskell, Jane és Ann L. Mullen. 2006. „Women in Teaching: Participation, Power and Possibility.” In: *The SAGE Handbook of Gender and Education*. SAGE Publications
- Hall, Stuart. 1997. „A kulturális identitásról.” In: Feischmidt Margit (szerk.) *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó, Budapest
- Kereszty, Orsolya. 2007. „A társadalmi nem (gender) mint a kutatás tárgya a pedagógiában.” *Educatio* 4: 637–649.
- Kereszty, Orsolya. 2005. „A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata tankönyvekben.” *Könyv és Nevelés* 3: 56–66.
- Koncz, Katalin. 2011. „A nők esélye a parlamentben – húsz év távlatából.” *Esély* 1: 24–52.
- Kovács, Edina. 2011. „A tanári identitás alakulása a társadalmi nemi szerepek tükrében.” In: Kéri Katalin (szerk.) *Társadalmi nem és oktatás*. [MEK](#).
- Kovács, Mónika. 2007. „Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk.” *Educatio* 1: 99–114.
- Lakoff, Robin. 1973. „Language and woman’s place.” *Language in Society* 2: 45–80.
- Séllei, Nóra. 2007. *Miért féltünk a farkastól?* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Síklaki, István. 1998. „A tanári dominancia buktatói.” In: *Fejezetek a pedagógiai pszichológia köréből*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

- Smulyan, Lisa. 2006. „Constructing Teaching Identities.” In *The SAGE Handbook of Gender and Education*. SAGE Publications.
- Thun, Éva. 2007. „A neveléstudományi és oktatástudományi paradigmákról a társadalmi nemek elméleti keretébe foglalva.” *Educatio* 4: 623–636.
- Valuch, Tibor. 2006. *Magánélet Kádár János korában*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Weiner, Gaby. 2001. „Uniquely Similar or Similarly Unique? Education and Development of Teachers in Europe.” *Teaching Education*, 13: 273–288.
- Who Makes the News?* The Global Media Monitoring Project Report 2010. <http://www.whomakesthenews.org>. Letöltés dátuma: 2011. december 27.
- Zrinszky, László. 1994. *Pedagógusszerepek és változásai*. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományi Tanszék.